

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

ФОМІН Михайло Володимирович

УДК 904:726 (477.7) «653»

ПОХОВАЛЬНА ТРАДИЦІЯ ТА ОБРЯД
У ВІЗАНТИЙСЬКОМУ ХЕРСОНІ
(IV – X ст.)

Спеціальність – 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Харків – 2010

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор

СОРОЧАН Сергій Борисович

Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент

МОГАРІЧЕВ Юрій Миронович

Професор Кримського республіканського інституту

післядипломної педагогічної освіти;

кандидат історичних наук

ФАРБЕЙ Олександр Михайлович

директор музею «Судакська фортеця»

Національного заповідника «Софія Київська»

Захист відбудеться «12» березня 2010 р. о «16-30» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, аудиторія V-58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою : 61077, м. Харків, площа Свободи, 4.

Автореферат розісланий «09» лютого 2010 р.

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради

Є. П. Пугач

Актуальність теми. Херсонес – Херсон, який проіснував близько двох тисяч років, є унікальною історичною пам'яткою, на його території здійснюються систематичні археологічні дослідження впродовж понад 100 років, внаслідок чого накопичено значну кількість матеріалів, що потребують відповідної обробки, аналізу, інтерпретації. Окрему увагу привертає його середньовічна історія, зокрема через недостатню вивченість візантійських провінційних міст в цілому. Досить інформативними можуть бути ранньосередньовічні пам'ятки кладовищ Херсонеса – Херсона, а також мартирії, меморії та кимітирії, що входили до складу культових комплексів візантійського міста. Вивчення поховальних обрядів і традицій, їхнього розвитку, структури, трансформації, просторового розташування дає можливість простежити принципово важливі зміни в житті міста за доби переходу від пізньої античності до середньовіччя. Аналіз поховань та різні види інших джерел дозволяють реконструювати становлення і розвиток релігійних, соціальних, політичних, економічних, етнічних процесів, що відбувалися в межах конкретного ромейського центру.

На сьогодні накопичено значний матеріал, відкрито понад 5000 поховальних комплексів. На території городища розкопано значну кількість різночасних християнських культових споруд, які використовувалися, серед іншого, і з мартиріальними, меморіальними, цвинтарними цілями. Але протягом всієї історії наукових розкопок головну увагу приділяли передусім античному некрополю, у той час як середньовічні кладовища залишалися без належної уваги. Такий підхід призвів до низки невірних або потребуючих уточнення висновків. Все це зумовлює особливу актуальність пропонованого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано в межах планової теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Історія та археологія Причорномор'я та Середземномор'я в античну і середньовічну епохи» (№ 79010965).

Об'єктом дослідження є поховальний обряд, традиції і поховання на цвинтарях Херсонеса – Херсона IV – X ст.

Предметом дослідження – організація поховального обряду і кладовищ пізньоантичного – ранньосередньовічного Херсонеса – Херсона.

Територіальні рамки дослідження обмежуються власне Херсонесом – Херсоном та його найближчими околицями.

Хронологічні рамки. Нижня межа дослідження визначається часом появи християнської громади в місті, що збігається з кінцем III – IV ст. Верхня межа роботи зумовлена трансформаціями в поховальному обряді і традиціях, які призвели до переміщення кладовища в межі міста. Остаточний хронологічний рубіж при цьому визначається змінами, що відбулися у X ст. Таким чином, робота охоплює період від кінця III – IV ст. до X ст. включно.

Джерельну базу дослідження головним чином становлять поховальні комплекси, відкриті під час розкопок херсонеського некрополя та території городища. Їхній опис зафіксовано у польових археологічних звітах дослідників. Матеріали, знайдені в результаті розкопок, містяться у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Крім цього, важлива інформація є у текстах епітафій, які збереглися на надгробних пам'ятниках і стінах деяких поховальних споруд. Значну роль у здійсненому дослідженні відіграли також агіографічні тексти, що містять згадки про Херсонес – Херсон та про події церковного характеру, що відбувалися в місті. Також в роботі використані письмові джерела з раннього християнства, історії церкви, праці ранньохристиянських філософів – богословів.

Метою дослідження є вивчення ранньохристиянського поховального обряду та традицій пізньоантичного – ранньовізантійського Херсонеса – Херсона в IV – X ст. У зв'язку з поставленою метою необхідно виділити основні **завдання дослідження**:

- розглянути процес формування та функціонування християнських кладовищ Херсонеса – Херсона;
- дослідити виникнення та розвиток поховального обряду і традиції в ранньовізантійському Херсоні;
- розкрити процес трансформації світогляду та сприйняття смерті жителями Херсонеса – Херсона впродовж пізньоантичного-ранньовізантійського часу;
- простежити розвиток сакрального простору і організацію християнських кладовищ візантійського міста;
- на підставі херсонських пам'ятників реконструювати ранньохристиянський поховальний обряд і пов'язані з ним традиції.

Наукова новизна отриманих результатів.

- Дисертація є першим спеціальним комплексним дослідженням ранньосередньовічних поховань візантійського Херсона.
- У дослідженні здійснено максимально повну систематизацію та аналіз відкритих на сьогодні пізньоантичних і ранньосередньовічних поховань в околицях городища і на його території.
- У науковий обіг вводиться розроблена автором морфологія та типологія поховальних споруд Херсонеса – Херсона IV – X ст., що має універсальний характер і може бути застосованою не лише до херсонеського некрополя.
- Запропоновано критерії для виділення могил кліриків із загальної маси поховань.
- Проведено статистичний аналіз херсонських поховань IV – X ст.
- Уточнено час створення херсонських розписаних склепів, які на основі аналізу археологічних знахідок, нумізматичного матеріалу, системи розпису віднесені до кінця IV – V ст.

- Розкрито проблему поховального призначення низки приміщень херсонських храмових комплексів, а у випадку Західної базиліки зроблено відповідні корективи її плану.
- Наведено уточнений план міста і заміського некрополя, створений за допомогою геоінформаційних систем та космічної зйомки, що, в свою чергу, дозволяє обчислити можливу площу середньовічних кладовищ.
- Внесено уточнення до датування початку формування християнської громади, а отже і християнського кладовища пізньоантичного Херсонеса.
- Вперше реконструюється ранньохристиянський обряд і традиції стосовно ранньосередньовічного Херсону.
- Робота може стати своєрідним довідником з Херсонеського кладовищу того періоду, який раніше не був предметом спеціальної уваги дослідників.

Практичне значення отриманих результатів. Положення та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці загальних і спеціальних курсів лекцій з історії Середніх віків, узагальнюючих наукових праць з історії Візантії, підручників та посібників, сайтів з середньовічної історії, археології в мережі Інтернет. Отримані результати можуть бути також використані в наукових, навчальних та Інтернет виданнях з історії християнства, а так само при підготовці відповідних розділів експозиції музеїв. Вони також становлять інтерес для різних наукових центрів з вивчення релігії.

Апробацію результатів дослідження здійснено на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Вченої ради історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, а також було представлено у вигляді доповідей, повідомлень, матеріалів та тез на восьми міжнародних наукових семінарах і конференціях (2004 – 2009 рр.). З досліджуваної проблематики надруковано сімнадцять наукових праць, у тому числі чотири у збірниках, рекомендованих ВАК.

Структура роботи обумовлена поставленими цілями та завданнями і складається зі вступу, трьох глав, висновку, що становить основний текст (196 сторінок), списку використаних джерел та літератури (570 позицій), 6 додатків на 31 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, вказано на зв'язок з науковими програмами, визначені хронологічні рамки, мета, завдання, предмет та об'єкт дослідження, аргументована наукова новизна і практичне значення роботи, вказано на особистий внесок

дисертанта в розробку наукової проблеми, а також наведено інформацію про апробацію дослідження та про структуру роботи.

Розділ 1 «Історія вивчення, джерела та історіографія ранньохристиянського поховального обряду і традиції Херсонеса – Херсона» присвячений історії дослідження поховальних споруд Херсонеса – Херсона, аналізу джерел та спеціальної наукової літератури.

Підрозділ 1.1. Історіографія питання. У підрозділі висвітлюється історія дослідження Херсонеського некрополя, яку поділено на чотири періоди. До першого (кінець XVIII ст. – 1888 р.) відносяться поодинокі згадки в історичних джерелах кінця XVIII – початку XIX ст. і перші спроби досліджень окремих поховальних споруд. Впродовж другого періоду (1888 – 1914 рр.) було відкрито і вивчено значну кількість комплексів заміських кладовищ і культових споруд в межах міста, що виконували, серед іншого, і мартиріально-меморіальні функції, накопичено великий фактичний матеріал. Археологічні розкопки третього періоду (1920-ті – 1991 рр.) істотно розширили число досліджених поховальних комплексів, хоча і не мали колишнього масштабу. У четвертий період (1991 р. – початок XXI ст.) роботи були продовжені, причому з особливою увагою до пам'ятників пізньоримського та ранньовізантійського часу.

Незважаючи на тривалі дослідження кладовищ міста, увага, приділена вивченню ранньосередньовічних поховальних пам'яток, була доволі незначною. Першою спробою безпосереднього звернення до християнських поховань слід вважати монографію М. І. Ростовцева «Декоративная живопись юга России» (1914 р.). Але при цьому необхідно зазначити, що ця праця охоплює питання, присвячені тільки розписним християнським склепам, і залишає поза увагою основну масу пам'яток. Наступним зверненням до християнських кладовищ Херсона стала робота А. Л. Якобсона «Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры» (1959 р.), у якій розглянуто пам'ятники середньовічного періоду, однак окремі його висновки застаріли і потребують перегляду. Серед новітніх досліджень необхідно відзначити працю В. М. Зубаря «От язычества к христианству» (2000 р.), в якій наведено короткий огляд ранньохристиянських пам'яток херсонеського некрополя IV – VI ст. Крім того, необхідно назвати колективну монографію «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры» (2004 р.), яка теж порушує питання розповсюдження християнства серед жителів міста, значною мірою на підставі пам'яток пізньоантичного некрополя. Спробою безпосереднього аналізу, вибірки із сукупності всіх поховань тих, що належать до раннього середньовіччя став розділ монографії С. Б. Сорочана «Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и культуры» (2005 р.). Фактично ця робота ознаменувала початок системного дослідження накопиченого матеріалу християнських поховань у Херсонесі – Херсоні. Але в рамках такої глобальної праці розділ, присвячений кладовищам, лише один з багатьох і, скоріше, є постановкою й окресленням проблеми.

Специфіка досліджуваної проблеми призвела до необхідності залучення широкого кола спеціальної літератури, присвяченої пізньоантичному некрополю. Серед таких праць – монографія В. М. Зубаря «Некрополь Херсонеса Таврического I – IV вв. н. э.» (1981 р.), в якій автор виділив основні типи поховальних споруд, зробив спробу їхньої систематизації. Значний інтерес становить також новітня робота А. В. Буйських «Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху» (2008 р.), хронологічні рамки якої охоплюють і період формування християнської громади в IV – VI ст. Авторка приділила увагу похованням, їхнім типам, зробила спробу продовжити систематизацію поховальних споруд в різні періоди існування міста, а також поставила важливе питання про просторову організацію кладовищ.

Дослідження городища і прилеглої території, спроби інтерпретації, аналізу відкритих комплексів спричинили появу низки полемічних питань. Перш за все, необхідно відзначити дискусію про виникнення ранньохристиянської громади. Вона породила два основні припущення. Більшість фахівців (В. Ф. Мещеряков, В. М. Зубар, М. І. Золотарьов, І. А. Завадська, К. Цукерман, С. Б. Сорочан) є прихильниками пізньої дати християнізації міста і визначають її кінцем IV – V ст. Друга точка зору відносить цей процес на кінець III – IV ст. Серед її прихильників М. І. Ростовцев, Ю. А. Кулаковській, О. І. Маркевич, А. Л. Бертъе-Делагард; серед сучасних науковців – С. О. Беляєв, П. Д. Діатроптов, Л. Г. Хрушкова.

Іншим дискусійним питанням стало датування виникнення такої групи пам'яток, як ранньохристиянські розписні склепи. В. М. Зубар датував їх часом не раніше V – VI ст. Його опоненти (П. Д. Діатроптов, І. А. Завадська, Л. Г. Хрушкова, Є. Я. Туровський) висунули припущення, що склепи можуть бути датовані часом не пізніше другої половини IV – початку V ст.

Ще однією проблемою, яка не має одностайної думки, стала еволюція межі середньовічного цвинтаря. Так, Є. Я. Туровський підтримав тезу А. Л. Якобсона про скорочення території кладовищ Херсона в середні віки. Натомість С. Б. Сорочан приводить аргументи на користь того, що територія середньовічного некрополя не скорочувалася.

В цілому відкрито і досліджено понад 3500 одиночних та колективних поховальних споруд за межею міста. Але, питання про ранньохристиянську поховальну традицію і обряд залишалося без належної уваги впродовж усієї історії досліджень херсонеського некрополя. У тих же поодиноких випадках, коли науковці піднімали питання про ранньохристиянські пам'ятники, увага засереджувалась лише на кількох питаннях. Мети відтворити загальну картину розвитку поховального обряду і традиції, просторової організації кладовищ та їхнього функціонування в Херсонесі – Херсоні протягом IV – X ст. не ставилося.

Підрозділ 1.2. Джерела з історії поховальної традиції та обряду Херсонеса – Херсона. Значну роль у роботі відіграють археологічні джерела. Крім замських цвинтарів значну кількість

поховань у межах міста було відкрито під час розкопок християнських храмів. Але їхній узагальнюючий аналіз залишався поза інтересами дослідників. Крім окремих згадок описового характеру в роботах, присвячених архітектурі, спеціальна інформація про могили всередині церков і поряд з ними відсутня. Такі поховання вивчалися вкрай поверхово.

Велике значення при датуванні пам'яток відіграють монети, що перебували у обігу в пізньоантичному – ранньосередньовічному Херсонесі – Херсоні, оскільки вони належать до числа найбільш вивчених артефактів.

Письмові наративні джерела представлені в основному агіографічною літературою (Життя святих єпископів Херсонських, мартирій св. Мартина, тексти присвячені місії Константина Філософа і віднайдення мощей св. єпископа Климента Римського).

Серед джерел слід вказати пам'ятники християнської епіграфіки. До них відносяться понад 30 середньовічних надгробків або пам'яток, що можуть бути віднесені до них, а також ранньохристиянські розписи, що знаходяться безпосередньо в поховальних спорудах.

До окремої групи може бути віднесений антропологічний матеріал, отриманий в результаті розкопок кладовищ Херсонеса – Херсона. Його дослідження могло б дозволити простежити процеси, що відбувалися в місті протягом середньовіччя, проте людським останкам з поховань довгий час не приділялося належної уваги, що спричинило втрату значної їхньої кількості.

Підрозділ 1.3. Методологія та методи дослідження. У дослідженні дотримано принципів історизму, системного підходу і об'єктивності. При вивченні письмових джерел було застосовано метод критичного аналізу. Дослідження археологічних пам'яток здійснювалися за допомогою вимірально-описового, типологічного, статистичного методів. Крім того, в роботі застосований структурно-функціональний метод, а також методи аналогій та історичного моделювання. Виділення комплексів пізньоантичного і середньовічного періодів із загального масиву поховань, описаних у звітах і польових щоденниках кінця XIX – початку XXI ст., здійснювалося на основі порівняльно-аналітичного методу.

Розділ 2 «Поховальна традиція та поховання ранньохристиянського Херсонеса IV – V ст.» розглядає питання виникнення християнського кладовища, його функціонування, роль у житті громади, а також трансформації уявлення про смерть в пізньоантичному Херсонесі, містить реконструкцію поховального обряду і традиції на основі наявних джерел.

Підрозділ 2.1. Виникнення ранньохристиянського цвинтаря в Херсонесі. Агіографічні тексти і дослідження пізньоантичного некрополя демонструють, що християнська громада сформувалася у кінці III – початку IV ст., була нечисленною і лише у кінці IV ст. здобула помітний вплив у місті. Християнське кладовище формувалось на тій же території, де розташовувався пізньоантичний язичницький некрополь. Можна виділити три основні цвинтарі: Західний, Південний і Південно-Східний, що відрізнялися один від одного просторовим

плануванням. Немає підстав говорити про скорочення площі, на якій ховали, ні в IV – V ст., ні в більш пізній час. Хвиляста лінія зі смуги заміських поховань охоплювала понад 10 га і тяглася на три кілометри аж до краю Карантинної бухти. Цвинтарі об'єднувалися навколо церков або каплиць. Для Західного некрополя таким був храм над «склепом св. Васілея» і меморій-склеп з фресками «на землі М. І. Тура»; для Південного кладовища – склеп, перебудований в церкву на східному схилі Дівочої гори, для некрополя в Карантинній балці – ранній однефний храм в ім'я Богородиці Влахернської.

Підрозділ 2.2. Формування ранньохристиянського поховального обряду та традиції в Херсонесі. У пізньоантичному Херсонесі християни продовжували використовувати ті ж типи поховальних споруд, що існували в попередню епоху. Ховали як у колективних усипальницях – склепах (близько 15 % від загальної кількості поховальних споруд), так і в одиночних могилах (близько 85 %) різних типів: підбойні могили (2,5 %) ґрунтові могили (82 %), з них – викопаних у землі – 12 %, вирубаних в скелі – 33 %, а також використовували складені з черепиці або каміння – 23 % (14 % складають поховання за обрядом кремації).

З огляду на зазначене вище істотною проблемою є виділення християнських поховань із загальної кількості могил. На жаль, на сьогодні немає можливості сформулювати для цього однозначні критерії, за винятком тих рідкісних випадків, коли у похованні, в тому чи іншому вигляді, є християнська символіка. Наявність поховального інвентарю, використання тривалий час одних і тих самих поховальних споруд, багаторазові допоховання не дозволяють провести чітку межу між язичницькими та християнськими похованнями. У багатьох випадках можна говорити лише про ймовірність релігійної належності похованого до язичницького чи християнського соціуму (близько 45 % поховань безінвентарні і релігійна належність померлих не може бути встановлена).

Серед безперечно християнських могил ранньовізантійського часу трапляється поховальний інвентар, а в окремих випадках і рештки їжі. Це притаманно і похованням Гірського Криму, Боспору, подібні знахідки відомі і в Римських катакомбах. Щодо залишків їжі можна говорити про сліди агап – «трапез любові», які могли відбуватися в пам'ять про покійних і мали значне поширення серед християн аж до VII ст. Серед побутових предметів присутні кубки з написами «пій, радій», «нехай буде милостивим до мене Бог», які могли мати культове призначення. Також зберігається антична традиція класти в поховання монети (близько 25 % від загального числа поховальних споруд), нерідко трапляються світильники (близько 12 %), у тому числі з християнською символікою, з IV – V ст. поширюються воскові свічки, свічники і скляні лампади, що використовувалися під час поминальних служб. Трапляються скляні судини – бальзамарії (близько 12 %), які могли містити елей, освячений при елеосвяченні, та в свою чергу були предметом християнського культу.

У похованнях одиничні знахідки натільних хрестів, хоча під час розкопок городища їх виявляють куди частіше. Це може пояснюватися тим, що хрести, виготовлені з міді, бронзи, заліза і особливо дерева просто не могли зберегтися у великих кількостях, виготовлені ж з дорогоцінних металів, швидше за все, передавалися в спадщину як сімейна реліквія. Зображення хреста могли містити поховальні савани – плащаниці, в які були обгорнуті тіла померлих.

У лапідарії Національного заповідника «Херсонес Таврійський» налічується більше 30 християнських надгробків або предметів, які, можливо, належать до них (7 з яких може бути віднесено до періоду IV – VI ст., 16 – VI – X ст., чотири – XI – XIII ст., та три епітафії нанесені безпосередньо на стени склепів). Їх аналіз нашоує на думку про втрату пам'ятниками свого значення у зв'язку з поширенням традиції колективних поховань. Їхню роль могли виконувати поминальні списки, що зберігалися в церквах, до парафій яких належали покійні.

Підрозділ 2.3. Формування християнських уявлень про смерть серед жителів Херсонеса. Світоглядна революція, пов'язана з прийняттям християнства, знайшла відображення і у ставленні до смерті. Остання починає сприйматися як сон, заспокоєння, а найголовніше – як третє народження людини (перше – від матері, друге – під час хрещення, від Бога, і третє, під час смерті – «до життя вічного»).

Підрозділ 2.4. Формування сакрального простору ранньохристиянського некрополя Херсонесу. Складний і тривалий процес християнізації став основою для вшанування перших херсонеських християн. Виникає традиція шанування місць, пов'язаних з життям і смертю просвітителів Херсонеса, де зводять пам'ятні знаки, меморії, молитовні, а в особливих випадках – церкви.

Серед таких пам'яток виділяється група, пов'язана з іменем св. Васілея, першого з семи єпископів Херсонеса. На місці його загибелі було встановлено стовп з хрестом, з його пам'яттю пов'язують храм «Г», який увійшов до монастирського комплексу Західної базилики Херсона, склеп, що знаходився під цим храмом, а також підземний храм-мартирій у III кварталі, поряд з головною вулицею, ймовірно, споруджений на місці легендарної печери, у якій св. Василей ховався від переслідувачів.

Ще одним комплексом, пов'язаним зі вшануванням перших херсонських святих, є власне некрополь у Карантинній балці. Можна припускати, що саме тут, за уявленням херсонеситів, були поховані троє з семи свв. єпископів Херсонських – Євген, Агафодор і Єлпідій. У другій половині V ст. на території цього цвинтаря починає формуватися ранньохристиянський меморіальний комплекс, що включав у себе церкву і низку з'єднаних між собою склепів, перетворених на каплицю.

Окремою групою пам'яток є херсонеські розписні склепи. На сьогодні відкрито 13 поховальних споруд, що зберегли ранньохристиянські розписи, на підставі комплексного

дослідження яких можна досить впевнено говорити про їхнє датування другою половиною IV – кінцем V ст.

Підрозділ 2.5. Реконструкція ранньохристиянського поховального обряду. На підставі доступних джерел та аналогій пропонує реконструкцію розповсюджених у Херсонесі християнського поховального обряду і традицій IV – V ст. Спочатку тіло покійного за звичаєм омивалося й умащувалося олією і пахощами, після чого його обгортали тканиною – «плащаницею», саваном, прандієм. Процесу поховання передували поховальні служби. Місцем їхнього здійснення могли бути цвинтарні церкви. Приміщення херсонеських християнських склепів можна було використовувати для поминальних служб, панахид, молебнів і навіть для агап.

Загалом, період IV – V ст. став переломним у житті пізньоантичного міста. Поширення християнства призвело до світоглядної революції, що знайшла своє відображення також і в сприйнятті смерті. До цього ж періоду відноситься формування християнського поховального обряду і традиції.

Розділ 3. «Поховальна традиція і поховання візантійського Херсону в VI – X ст.» У розділі розглядається питання розвитку ранньохристиянського кладовища, а також трансформацію світогляду, сприйняття смерті жителями ранньосередньовічного Херсона, що знайшло своє відображення у поховальній традиції і обряді.

Підрозділ 3.1. Організація ранньосередньовічного цвинтаря Херсона. Херсонський замиський некрополь умовно може бути розділений на три основних складових, кожною з яких опікувалася своя цвинтарна церква. Вони були місцем відспівування, панахиди, а на літургії – поминання покійних. Цілком імовірно, що нагляд за цвинтарями теж відносився до кола обов'язків ієреїв, дияконів і служок таких церков, мартиріїв і каплиць.

Строго фіксована грань між «містом живих» та «містом мертвих», що відображала античне ставлення до некрополя, стирається зі зміцненням християнства. Все більше поширюється практика поховань в межах міста, навколо церков і в самих церквах. При великих базиліках виникають каплиці – кимітирії (своєрідні «криті кладовища»), призначені для поховання духовенства, а у виняткових випадках – і для удостоєних такої честі мирян. Традиція набуває все більшого поширення й у XII – XIII ст. В малих квартальних храмах Херсона починають масово ховати парафіян, а роль замиського некрополя остаточно сходить нанівець.

Підрозділ 3.2. Поховання та поховальні споруди. Пізньоантичний херсонеський некрополь містив значний запас склепів і могил, які продовжували використовуватися і у середньовіччі. Але створювалися і нові поховальні споруди, за своєю архітектурою близькі до пізньоантичних. Матеріали кладовищ Херсона не залишають сумнівів, що в VI – X ст. склепи залишаються однією з найбільш поширених форм поховальних споруд, але не виключалося й поховання в окремих, індивідуальних могилах.

В VI – X ст. кількість інвентарю в могилах помітно скорочується. Виняток становлять деякі побутові речі, аксесуари одягу, найпростіші прикраси та скляні бальзамарії, які зустрічаються до VII ст. включно.

У VI – X ст. херсонські надгробки продовжували виготовляти переважно з вапняку, в окремих випадках – з пісковика. Крім того, трапляється і мармур. За формою і розмірами пам'ятники мало відрізняються від більш ранніх. У текстах епітафій зберігається аскетизм та лаконізм.

Незначне число пам'ятників пов'язане з самою поховальною традицією. Окремі склепи містили по декілька десятків і сотень похованих. Надгробки в такому випадку були не в змозі вмістити нескінченний список імен. В цвинтарних церквах могли існувати спеціальні поминальні списки, в яких зазначалися імена похованих на відповідному кладовищі. Під час поминальних служб такі списки зачитувалися.

На сьогодні немає джерел, які дозволили б у деталях відтворити процес організації похорону в ранньосередньовічному Херсоні. Але за аналогією з Константинополем, можна припустити, що поховання і похоронні процесії мали організовуватися за рахунок відрахувань ергастиріїв, які мали податкові пільги, натомість виконували відповідні зобов'язання. У Херсоні вони могли бути приписані до єпископського центру – кафолікону Святих Апостолів (Уваровська базиліка).

Процесія, очолювана жінками і кліриками, що співали псалми, рухалася від церкви до місця поховання. За ними на похоронному ложі несли померлого, а далі йшли родичі та всі ті, хто зібрався вшанувати пам'ять покійного. Безпосередньо перед відданням тіла землі відбувався короткий молебень – літія. На той факт, що в Херсоні подібні молебні могли відбуватися періодично просто біля могили або в склепі, вказують деякі зі знахідок, зокрема, свічники, що зустрічаються серед поховань.

У самій похоронній традиції виникають деякі відмінності, пов'язані з роллю померлого в церковній ієрархії. Це дозволяє припустити, що херсонських ієреїв ховали головним чином на ділянці кладовища на південь від замського хрестоподібного храму Богородиці Влахернської. Крім того, поховання ієреїв й архієреїв з'являються при великих культових церковних і монастирських центрах. Фіксуються в місті і деякі пізні поховання за афонським обрядом, пов'язані з чернецтвом.

У місті формується культ місцевошанованих святих, пов'язаний із вшануванням перших херсонських християн, єпископів-мучеників і місць, пов'язаних із становленням церкви в Херсоні. Перш за все, це церква – мартирій над ймовірним місцем поховання св. Васілея на території «будинку св. Леонтія». Не менш важливу роль відігравав комплекс приміського монастиря Богородиці Влахернської, пов'язаний не тільки з пам'яттю про перших херсонських

християн і єпископів, але й з іменем св. Мартина (пом. 655 р.), могила якого перебувала деякий час у цьому монастирі. У херсонських церквах містяться мощі святих або хоча б їхні частинки під престолом, що з IX ст. стає необхідною умовою для здійснення літургії.

В цілому, можна зробити висновок, що християнська похоронна традиція, чинопослідування і обряд повністю сформувалися в Херсоні до X ст.

У висновках узагальнюються результати дисертаційного дослідження. Початок формування християнського кладовища в пізньоантичному – ранньосередньовічному Херсонесі – Херсоні може бути віднесено до кінця III – IV ст. Виникнення церковної громади призводить до створення християнських трунних комплексів, для яких не тільки пристосовували поховальні споруди, що дісталися в спадщину від античної епохи, а й будували нові, аналогічні за архітектурою. До цього ж раннього періоду відноситься будівництво перших замських цвинтарних храмів, які стали своєрідними сакральними центрами херсонеського християнського кладовища.

У VII ст. починається формування цвинтарних центрів в самому місті – «критих кладовищ», функції яких виконували гробничні каплиці-кімітірії при Західній, Східній, Уваровській, Північній базиліках, базиліці Крузе і базиліці № 28 на агорі (шість з 11 діючих базилік міста). При них з'являються могили архієреїв, ієреїв, чернецтва, знатних осіб.

В період IV – V ст. в Херсонесі відбувається формування та розвиток ранньохристиянської поховальної традиції та обряду. Зміна ставлення до смерті знайшла відображення в надгробних пам'ятниках нової епохи. Смерть починає сприйматися віруючими як народження «у життя вічне». Поширення традиції колективних поховань призводить до майже повного зникнення надгробків. Їм на зміну, очевидно, приходять поминальні списки при цвинтарних церквах.

Шанування перших херсонеських християн і місць, пов'язаних із становленням Церкви в Херсонесі – Херсоні, приводить до формування культу святих, вшанованих у місті, будівництву в VI – VII ст. нових мартиріїв і меморіїв. В церквах Херсона містяться мощі святих або хоча б їхні частинки під престолом.

У цей період відбувається розвиток поховальної традиції, обряду, чинопослідовності поховання, а також поминання покійних. Ймовірно в Херсоні могло існувати близько двох десятків ергастиріїв, частина доходів яких йшла на організацію похорону і похоронних процесій. Літії та панахиди в дні особливого поминання могли відбуватися безпосередньо над могилою або в склепі, що знайшло відображення в археологічних знахідках.

До кінця X ст. фактично закінчується еволюція християнського поховального обряду і пов'язаних з ним традицій, які дотепер збереглися в Православній Церкві з незначними доповненнями, що мають, швидше, етнографічний характер. Пізньоантичний і

ранньосередньовічний замиський некрополь та внутрішні міські кладовища Херсонеса – Херсона дозволяють наочно простежити цей складний процес, що охопив близько шести століть.

СПИСОК ПРАЦЬ, НАДРУКОВАНИХ АВТОРОМ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Фомин М. В. О мартирии при Западной базилике Херсонеса / М. В. Фомин // Боспорские исследования. – Вып. 10. – Симферополь, 2006. – С. 132 – 152.
2. Фомин М. В. О погребениях при крестообразном мартирии Западной базилики Херсонеса / М. В. Фомин // Вісник ХНУ. – 2006. – № 728. – Історія. – Вип. 38. – С. 144 – 153.
3. Фомин М. В. О внутригородских кладбищах византийского Херсона / М. В. Фомин // Вісник ХНУ. – 2008. – № 816. – Історія. – Вип. 40. – С. 95 – 104.
4. Фомин М. В. О кладбищенских регионах и церквах византийского Херсона / М. В. Фомин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – История. Политология. Экономика. Информатика. – 2009. – № 7 (62). – Вип. 10. – С. 38 – 45.

Статті у наукових збірниках:

5. Фомин М. В. Раннехристианское погребение в византийском Херсоне / М. В. Фомин // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України. – Луганськ, 2005. – С. 41 – 42.
6. Фомин М. В. О крестообразных мемориях Византийского Херсона / М. В. Фомин // VII Боспорские чтения. – Керчь, 2006. – С. 317 – 320.
7. Фомин М. В. О периодизации христианизации Херсонеса – Херсона / М. В. Фомин // Ирсина. Античный мир и его наследие. – Белгород, 2006. – С. 83 – 89.
8. Фомин М. В. О раннехристианской погребально традиции. Попытки реконструкции / М. В. Фомин // Проблемы теологии. – Вып. 3. – Екатеринбург, 2006. – С. 155 – 159.
9. Фомин М. В. О «крытых кладбищах» византийского Херсона / М. В. Фомин // Кондаковские чтения – II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород, 2008. – С. 270 – 278.
10. Фомин М. В. О городских кладбищах византийского Херсона / М. В. Фомин // Дриновський збірник. Т. 3. – Харків – Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. – С. 357 – 364.

Матеріали конференцій та тези доповідей:

11. Фомин М. В. О раннехристианском некрополе и монастыре Богородицы Влахернской в окрестностях Херсонеса / М. В. Фомин // Проблемы истории археологии Украины. Материалы V международной конференции, посвященной 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина (4-6 ноября 2004 г.). – Харьков, 2004. – С. 74-75.
12. Фомин М. В. О катакомбе – мартирии херсонесского храма Богородицы Влахернской / М. В. Фомин // Культ Святых мест в древних и современных религиях. Тезисы докладов и сообщений. (VII Международная Крымская конференция по религиоведению). – Севастополь, 2005. – С. 55.
13. Фомин М. В. О погребениях при Западной базилике Херсонеса / М. В. Фомин // Иосафовские чтения. Материалы III Международной научно-практической конференции. – Белгород, 2006. – С. 251 – 256.
14. Фомин М. В. О почитании святых в Херсонесе – Херсоне по материалам некрополя / М. В. Фомин // Мир Византии: материалы международного научного семинара. – Белгород: БелГУ, 2007. – С. 161-165.
15. Фомин М. В. О топографии христианского некрополя в Херсонесе / М. В. Фомин // Небесные патроны и земные служители культа. IX Международная Крымская конференция по религиоведению. (Севастополь 15 – 19 мая 2007 г.). Тезисы докладов и сообщений. – Севастополь, 2007. – С. 52-53.
16. Фомин М. В. О происхождении Афонского погребального обряда / М. В. Фомин // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VI Международной научной конференции посвященной 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула. – Харьков, 2008. – С. 90.
17. Фомин М. В. О раннехристианских надгробиях и эпитафиях в Херсонесе – Херсоне / М. В. Фомин // Классическая и византийская традиция. III международный научный семинар. – Белгород: БелГУ, 2009. – С. 156 – 161.

АНОТАЦІЇ

Фомін М. В. Поховальна традиція та обряд у візантійському Херсоні (IV – X ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2009.

У роботі вперше було проведено комплексне дослідження історії формування й розвитку християнського похоронного обряду й традиції пізньоантичного – ранньовізантійського Херсонеса

– Херсона. Для розкриття теми було здійснено систематизацію й аналіз відкритих на сьогодні пізньоантичних і ранньосередньовічних поховань за межами міста та на його території, використане широке коло джерел і спеціальної літератури. У дисертації наведено морфологію та типологію поховальних споруд Херсонеса – Херсона IV – X ст. На підставі аналізу трунних комплексів замських та внутрішньоміських цвинтарів, археологічних знахідок, а також письмових джерел реконструюється ранньохристиянський поховальний обряд і пов'язані з ним традиції.

Ключові слова: Візантія, Херсон, поховальні споруди, мартирій, меморій, кимітірій.

Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV – X вв.) – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина. Харьков, 2009.

Диссертация является первым специальным комплексным исследованием раннесредневековых погребений византийского Херсона. В работе была рассмотрена история формирования и развития христианского погребального обряда и традиций с ним связанных в позднеантичном – ранневизантийском Херсонесе – Херсоне.

Для раскрытия темы была проведена систематизация и анализ открытых на данный момент позднеантичных и раннесредневековых захоронений в окрестностях города, рассмотрены культовые комплексы, содержащие погребения в черте города и его ближайших окрестностях, привлечен широкий круг источников и специальной литературы.

Все это позволило уточнить время начала распространения христианства в позднеантичном Херсонесе и соответственно, начало формирования христианского кладбища, которое относится к концу III – IV вв.

Комплексный анализ археологических находок, нумизматического материала, системы росписи позволил уточнить время создания херсонесских расписных склепов и отнести их к концу IV – V вв.

Применение гео - информационных систем и космической съемки позволили уточнить план городища и загородного некрополя, вычислить возможную площадь средневековых кладбищ. Анализ топографии загородных христианских кладбищ позволил опровергнуть тезис о сокращении территории некрополя в раннем средневековье. Погребальные сооружения продолжали сооружать аналогичные по своей конструкции позднеантичным, хоронили как в одиночных могилах так и в склепах, некоторые из которых использовались с первых веков н.э. до X ст, и позже, и содержали сотни, а иногда и тысячи погребенных. Такая практика приводит к утрате надгробиями своего значения. Памятники, содержащие

имена погребенных заменили поминальные списки, которые могли находиться при кладбищенских церквях и зачитываться во время поминальных служб.

Своеобразными центрами загородных кладбищ являлись крестообразный храм св. Созонта за западной оборонительной стеной, церковь «1902 г.» на Девичьей горе, крестообразная церковь Богородицы Влахернской в Карантинной балке.

Изменение отношения к смерти и погребению, связанные с распространением христианства привели к распространению традиции погребений в черте города. Первоначально, внутри стен хоронили особо почитаемых святых, а со временем и представителей духовенства. Постепенно традиция привилегированных ингумаций распространилась и на городскую знать а с X в. стала общепринятой. При городских церквях начинают формироваться мартирии и мемории, кимитирии, предназначенные для таких погребений.

В работе раскрывается проблема гробничного назначения ряда помещений херсонских храмовых комплексов, а в случае Западной базилики вводятся соответствующие коррективы ее плана

Анализ погребального инвентаря дал основания для формулирования критериев выделения могил представителей духовенства из общей массы погребений, а также районов, где такие погребения совершались..

В работе приводиться морфология и типология погребальных сооружений Херсонеса – Херсона IV – X вв., проводится статистический анализ как самих типов погребальных сооружений, так и наиболее распространенных типов погребального инвентаря.

На основании анализа гробничных комплексов загородных и внутригородских кладбищ, археологических находок, а также письменных источников и аналогий с другими городами Империи реконструируется раннехристианский погребальный обряд и связанные с ним традиции.

В целом, данное исследование может служить своеобразным справочником по позднеантичным – раннесредневековым погребальным комплексам Херсонеса – Херсона.

Ключевые слова: Византия, Херсон, погребальные сооружения, мартирий, меморий, кимитирий.

Fomin M.V. Funeral tradition and ceremony in Byzantine Cherson (IV – X c). – Manuscript.

Thesis to obtaining a scientific degree a Candidate of Historical Sciences. Specialty 07.00.02 – World history. – V.N.Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2009.

For the first time in the work were conducted a complex research a history of forming and development of Christian funeral ceremony and tradition of lateantique – earlybyzantine Chersonesos – Cherson. There were carrying a systematization and an analysis of the discovered at this time lateantique and earlymiddleages burial places in the environs of the city and on its territory were used a wide area of sources and special literature for developing of the theme .

This work gives an a morphology and a typology of the burial places of Chersonesos – Cherson IV-X cen. On the base of analysis of tomb complexes country and city cemeteries, archeological finds and written sources were reconstructed earlychristian funeral ceremony and the traditions which were connected with it.

Keywords: Byzantine Empire, Kherson, burial construction, martyriym, memoriym, kimetery.

ФОМІН Михайло Володимирович

ПОХОВАЛЬНА ТРАДИЦІЯ ТА ОБРЯД У ВІЗАНТИЙСЬКОМУ ХЕРСОНІ (IV – X ст.)

Спеціальність – 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: доктор історичних наук, професор

СОРОЧАН Сергій Борисович

Підписано до друку 25.01.2010 р. Формат 60×90 ¹/₁₆.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 примірників.

Замовлення № 918.

Надруковано у друкарні СПД ФО Тарасенко В.П.

Свідоцтво №24800170000043751 від 21.01.2002 р.

61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.

Тел./факс: (0572) 52-82-11